

СУЧАСНИЙ СТАН ДЕМОКРАТИЧНИХ ТА АВТОРИТАРНИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (2018–2019 РОКИ)

Жуленьова О. В.,

кандидат соціологічних наук,

молодший науковий співробітник відділу методології і методів соціології

Інституту соціології Національної академії наук України

У статті розглядається один із основних проявів політичної культури – демократичні й авторитарні установки населення. Базою для аналізу є відкриті дані – міжнародний рейтинг демократичних країн, проведений Economist Intelligence Unit, а також результати дослідження стану політичної культури, проведеного Інститутом соціології НАН України.

За даними індексу демократії Economist Intelligence Unit, для України на цей момент характерна «гібридна демократія», вона посідає 84-е місце (зі 167 країн). Результати дослідження демократичних та авторитарних установок, проведеного Інститутом соціології, підтверджують кризу демократії.

У статті описується валідація індексів установок щодо демократії й авторитаризму. Виділені шкали довели свою надійність і валідність. Перевірка шкали проходила у два етапи. До завдань першого етапу входила побудова теоретичної моделі. На другому етапі аналізувалися властивості отриманого конструкту: коректність інтерпретації шкал, перевірка узгодженості шкали й дослідження структури шкали (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз), побудова індексу, перевірка валідності.

Отримані результати індексів установок щодо демократії в Україні, в розвинених країнах та індексу авторитарних установок свідчать про досить скептичне ставлення до демократії, що підтверджує результати міжнародних досліджень. Натепер для України характерна досить велика підтримка авторитаризму.

Основними чинниками, що зумовлюють ставлення населення України до демократії, є розчарування загальним станом справ, відсутність патернів демократичної поведінки, політичного усвідомлення своїх прав і важелів впливу, недовіра до виборів, патерналістська орієнтація, низька громадянська відповідальність, а також низька довіра до основних інститутів влади.

Ключові слова: політична культура, демократичні установки, авторитарні установки, громадянська активність, геополітичні орієнтації.

Постановка проблеми. Останнім часом спостерігається послаблення демократії, що пов'язано з активізацією негативних тенденцій у політичному розвитку й посиленням авторитарних орієнтацій по всьому світу. Поштовхом до написання статті стало проведене Інститутом соціології дослідження демократичних та авторитарних установок населення України в рамках вивчення особливостей політичної культури сучасних українців.

Політична культура є досить поширеним поняттям у дискурсі сучасної соціології й політології. Це поняття запропоновано Йоганом-Готфрідом Гердером, а систематично почало використовуватися в 50-их роках ХХ століття.

Сьогодні існує багато визначень політичної культури. Фактично їх можна розділити на дві групи. Перша група – концепція Г. Алмонда й С. Верби: політична культура – це вираження політичної системи в знаннях, оцінках, відчуттях її членів – більш ціннісно-орієнтовний напрям. Згідно із цією концепцією, люди включені в політичну культуру так само, як вони соціалізовані в неполітичні ролі й соціальні системи [1, с. 593–600]. Друга група – концепції дослідників, які вводять у визначення політичної культури ще й політичну поведінку (Д. Пол, Р. Такер, У. Розенбаум) [2, с. 48].

Мета статті – розглянути один із основних проявів політичної культури – демократичні й авторитарні установки населення – та сформулювати основний список факторів, від яких залежить підтримка демократії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації цієї мети спочатку розглянемо загальну ситуацію з демократією й демократичними установками станом на 2018–2019 роки як за результатами дослідження Інституту соціології, так і за відкритими даними щодо визначення стану демократії. Для цього звернемося до даних британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit. Від-

повідно до рейтингу демократичних країн, побудованого на основі Індексу демократії країн світу (The Democracy Index 1–10), Україна знаходиться на 84-му місці (з 167 країн) із загальним показником – 5,7 – «гібридна демократія». Нижче більш детально розглянемо цей індекс і методологію його побудови.

Побудова індексу демократії

Індекс включає 60 ключових показників, які згруповані в п'ять основних категорій, що характеризують стан демократії всередині держави:

1. Виборчий процес і плюралізм.
2. Діяльність уряду.
3. Політична участь.
4. Політична культура.
5. Громадянські свободи.

У підсумковому рейтингу всі держави ранжуються на основі Індексу демократії і класифікуються за типом режиму влади в чотири групи:

1. Повна демократія (8–10 балів).
2. Недостатня/слабка демократія (6–8 балів).
3. Гібридна демократія (4–6 балів).
4. Авторитарний режим (від 0 до 4 балів).

До повністю демократичних країн (із показниками від 8 до 10 балів), за результатами цього дослідження, можна зарахувати такі країни:

Таблиця 1

Індекс демократії країн світу (ТОП-10)

Рейтинг	Країна	Індекс
1	Норвегія	9,87
2	Таблиця	9,58
3	Швеція	9,39
4	Нова Зеландія	9,26
5	Данія	9,22
6	Ірландія	9,15
7	Канада	9,15
8	Фінляндія	9,14
9	Австралія	9,09
10	Швейцарія	9,03

За цим індексом Україна належить до країн із гібридною демократією. У період із 2006 до 2010 роки Україна належала до країн зі «слабкою демократією». Найгіршим був показник у 2014 році, тоді Україна отримала 5,42 бали. Останніми роками ситуація дещо покращилася, але все ж таки Україна не повернулася до статусу країни зі «слабкою демократією» [3]

Загалом нині у світі спостерігається тенденція до поширення антидемократичних орієнтацій, що створює економічні складнощі й ризики для безпеки країн, бо руйнуються домовленості, активізуються антидемократичні групи. І складність у тому, що, згідно з описаним дослідженням, демократичні/антидемократичні процеси в країнах взаємопов'язані.

Глобалізація передбачає певну взаємопов'язаність країн, зокрема мова йде про підтримку спільних цінностей. У недемократичних країнах для підтримки форми правління часто вживаються заходи для відмови або мінімізації демократичних процесів у сусідніх країнах. Протилежна ситуація в демократично орієнтованих країнах. Для них є досить важливою підтримка демократичних цінностей, що передбачає захист подібних цінностей в інших країнах, зокрема в країнах, які перебувають у площині інтересів демократично орієнтованих країн. Певною мірою це є запорукою їхньої безпеки і стабільності, адже, захищаючи цінності демократії, країни акумулюють навколо себе більш безпечне середовище. Однак це середовище далеко не завжди відповідає їхнім економічним і геополітичним інтересам. І тут ми говоримо про інший бік факторів, що пояснюють демократичні й недемократичні процеси, більш індивідуальні й економічно зумовлені, – підтримку демократії в себе і сусідніх країнах, якщо це не суперечить власним інтересам. Така тенденція загострюється в часи економічної кризи, коли прагматизм переважає. Країни нехтують цінностями демократії, захищаючи свої економічні інтереси [3]. Як бачимо, одним із ключових факторів у захисті демократичних цінностей на макрорівні є фактор взаємовигідних інтересів.

Сьогодні все частіше зустрічається маніпулювання цінностями демократії на рівні захисту власних політичних та економічних інтересів, що, у свою чергу, призводить до відсутності довіри до демократії у своїй країні й до демократії як такої.

У 2018–2019 роках Інститутом соціології проведено дослідження, що підтверджує наявну кризу демократії (N = 600, вибірка стратифікована по регіону й типу населеного пункту з квотуванням за статтю та віком). Підтвердженням кризи демократії є досить скептичне ставлення до демократії й досить велика підтримка авторитаризму. Для визначення цих показників використовувалися такі змінні:

Таблиця 2

Змінні, що увійшли до складу кожного індексу

<i>Установки щодо демократії в розвинених країнах</i>	<i>Установки щодо української демократії</i>	<i>Авторитарні установки</i>
Змінні		
Демократія надає надто багато свободи багатим людям – оцінка розвинених країн щодо України	Демократія надає надто багато свободи багатим людям – оцінка України щодо розвинених країн	Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору
Демократичні вибори – це фарс, що не захищає інтереси простих людей – щодо України	Демократичні вибори – це фарс, що не захищає інтереси простих людей – щодо розвинених країн	Наявність сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні
Демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, щодо України	Демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, щодо розвинених країн	Тільки політика 'сильної руки' може зберегти порядок у суспільстві
Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей – щодо України	Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей – щодо розвинених країн	Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер
Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися, щодо України	Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися, щодо розвинених країн	Для нормального розвитку країні потрібна 'сильна рука', а не розмови про демократію
Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні – щодо України	Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні – щодо розвинених країн	Тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дорого всім

Перевірка надійності й валідності шкали

Виділені шкали довели свою надійність і валідність. Перевірка шкали проходила у два етапи. До завдань першого етапу входила побудова теоретичної моделі. На другому етапі аналізувалися властивості отриманого конструкту:

- 1) Коректність інтерпретації шкал.
- 2) Перевірка узгодженості шкали й дослідження структури шкали (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз).
- 3) Побудова індексу.
- 4) Перевірка валідності.

1) Коректність інтерпретації шкал.

Для перевірки коректності інтерпретації шкал, установки щодо демократії в розвинених країнах, установки щодо української демократії авторитарні установки аналізувалися по кожному компоненту окремо.

За результатами дослідження, респонденти здебільшого дотримуються думки, що демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів, вона надає надто багато свободи багатим людям, а вибори призводять до влади найбільш корисливих людей. Ця форма правління надає оманливу свободу вибору, якою населення не може скористатися.

Дещо краще респонденти оцінюють демократію в розвинених країнах, проте більшість із запропонованих альтернатив також отримали схвальні відповіді. Передусім люди згодні, що й у розвинених країнах демократія дає надто багато свободи багатим людям, нею прикриваються ті, хто має доступ до влади. Також респонденти демонструють низький рівень довіри до виборів як в Україні, так і в розвинених країнах.

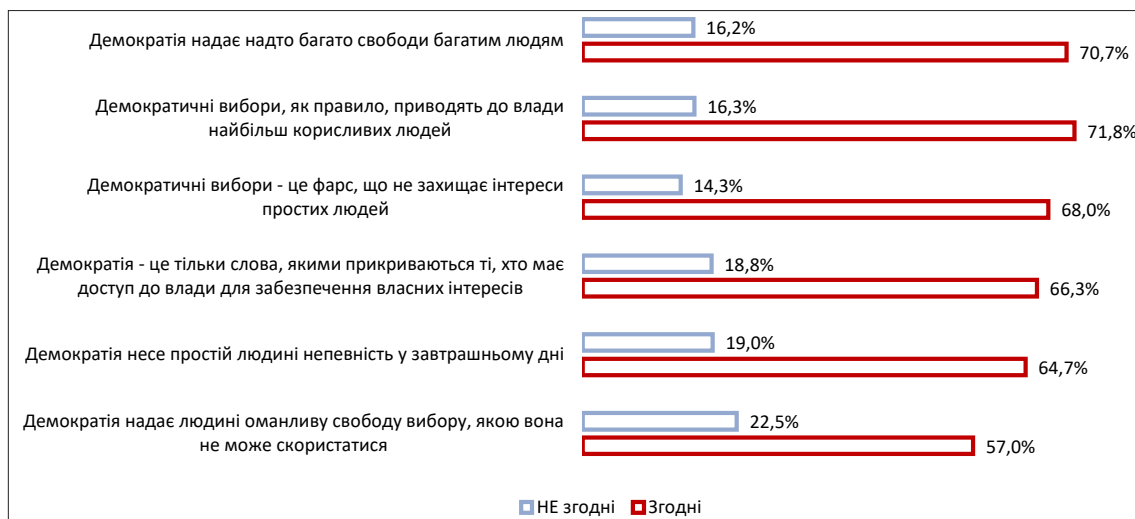

Рис. 1. Установки населення стосовно демократії в Україні*, %

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Рис. 2. Установки населення стосовно демократії в розвинутих країнах, %*

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Таке ставлення до демократії віддзеркалюється на показниках авторитарних орієнтацій населення, які нині йому більш притаманні.

Рис. 3. Установки населення стосовно авторитаризму, %*

* Під час аналізу не враховували тих, хто відповів «Важко сказати».

Більшість респондентів вважають, що для нормального розвитку країні потрібна сильна рука, а не розмови про демократію. Тільки сильний лідер може захистити те, що дорого всім, він дає людям упевненість у завтрашньому дні.

Як бачимо, нині спостерігається досить скептичне ставлення до демократії, вона не всилає віри у стабільність і можливість змінити життя на краще. На думку респондентів, вона є лише засобом прояву влади і збагачення еліт.

Така тенденція відповідає отриманим даним за індексом демократії країн світу (*британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit*) і здається доволі інтерпретованою й логічною, а це означає, що запропонована методика відображає загальну тенденцію.

2) Перевірка узгодженості шкал і дослідження структури шкал (Альфа Кронбаха, експлораторний факторний аналіз).

Далі для оцінювання сталості шкал використано Альфа Кронбаха й перевірено показники для 2018 і 2019 років.

Таблиця 3

Показник Альфа Кронбаха шкал

	Коефіцієнт альфа Кронбаха	
	2018	2019
Установки щодо демократії в розвинених країнах	0,84	0,88
Установки щодо української демократії	0,89	0,89
Авторитарні установки	0,80	0,84

Показники Альфа Кронбаха для всіх запропонованих шкал за два роки є досить високими (> 0,8 – хороша внутрішня узгодженість). Вилучення жодного з пунктів не призводить до істотного збільшення Альфа Кронбаха. Отже, шкали є достатньо узгодженими для побудови індексів без вилучення якого-небудь із пунктів.

Також для перевірки структури шкали проведено експлораторний факторний аналіз з використанням методу головних компонент із обертанням варімакс і нормалізацією Кайзера. У результаті отримано три фактори, які повністю відповідають теоретичному конструкту вимірювання установок щодо української демократії, установок щодо демократії в розвинених країнах та авторитарних установок.

Перший фактор F1 пояснює 21,6% загальної дисперсії, представлений 6-ма змінними. Він дає змогу вивчити установки щодо демократії в розвинених країнах.

Структура другого фактору F2 (20,8%) представлена також 6-ма змінними. Фактор F2 отримав узагальнену назву – установки щодо української демократії.

Третій фактор F3 (19,2%) представлено також 6-ма змінними, він отримав узагальнену назву – авторитарні установки.

Загалом результати експлораторного факторного аналізу свідчать про те, що опитувальник відповідає теоретично заданій моделі.

3) Побудова індексу.

Отримані дані дають змогу побудувати Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах, Індекс установок щодо української демократії, Індекс авторитарних установок. Отримані індекси змінюються від 6 до 30, де 6 означає низький рівень, а 30 – високий рівень.

У вибірці дослідження змінні мають такі характеристики.

Таблиця 4

Значення побудованих індексів (2019 рік)

	№	Мінімум	Максимум	Середнє	Середнє кв. відхилення
Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах	600	6,00	30,00	17,05	6,33
Індекс установок щодо української демократії	600	6,00	30,00	12,93	6,92
Індекс авторитарних установок	600	6,00	30,00	22,36	6,03

Як бачимо, респонденти доволі скептично ставляться до демократії в Україні, що певним чином переноситься на ставлення до демократії загалом та оцінювання демократії в розвинених країнах. Значення індексів істотно не відрізняються в динаміці (див. таблицю 6).

Значення побудованих індексів. Динаміка 2018–2019 років

	2018	2019
Індекс установок щодо демократії в розвинених країнах	17,13	17,05
Індекс установок щодо української демократії	12,91	12,93
Індекс авторитарних установок	22,38	22,36

4) Перевірка валідності.

Для перевірки валідності насамперед перевірено зв'язки індексу і його компонентів з іншими змінними, з якими теоретично мають спостерігатися значущі зв'язки.

З демократичними установками людей пов'язані такі змінні (кореляція не менше ніж 0,3).

Таблиця 6

Результати перевірки зв'язку індексу з іншими змінними

Установки щодо демократії в розвинених країнах <i>Очікуваний результат:</i> є прямий зв'язок між установками на демократію в Україні й розвинених країнах	Спостерігається значуща пряма кореляція (0,52) між установками на демократію в Україні й розвинених країнах, між групами існують значимі розбіжності
Авторитарні установки (Для нормального розвитку країні потрібна 'сильна рука', а не розмови про демократію) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й авторитарними установками: що демократично орієнтованим є респондент, тим менше він підтримує авторитаризм	Існує значуща зворотна кореляція (-0,30) між індексом «Індекс установок щодо української демократії» й орієнтацією на сильну руку для нормального розвитку країни. З інтегральним індексом авторитаризму «Індекс установок щодо української демократії» корелює на рівні (-0,32)
Громадянська активність Віра у виборчий процес як засіб зміни життя (Я не покладаюся на вибори, оскільки не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя) Спроможність боротися за свої права (Який сенс боротися за свої права, якщо влада своїми діями відверто їх ігнорує) Антипатерналістські погляди (Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить) Доцільність жертв задля змін у політичному житті (Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни вимагає від людей великих жертв, котрі, як правило, виявляються марними) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й вірою у виборчий процес, спроможністю боротися за свої права, антипатерналістськими поглядами й доцільністю жертв задля змін у політичному житті	Із цими показниками спостерігається значуща зворотна кореляція: віра у виборчий процес як засіб змінити життя (-0,32) ; спроможність боротися за свої права (-0,34) ; антипатерналістські погляди (-0,38) ; доцільність жертв задля змін у політичному житті (-0,42) З інтегральним індексом громадянської активності «Індекс установок щодо української демократії» корелює на рівні (0,39) : що вищий рівень індексу демократії, тим вищою є громадянська активність населення (більш детально див. нижче)
Декларативність демократичних цінностей (Чи погоджуєтеся Ви з тим, що такі ідеї, як демократія, верховенство закону, індивідуальна свобода, взаємна повага, терпимість до чужих ідей і вірувань, насправді є пустими деклараціями) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямий зв'язок між установками на демократію в Україні й декларативністю демократичних цінностей	Спостерігається значуща зворотна кореляція (-0,34) між індексом «Індекс установок щодо української демократії» й орієнтацією на декларативність демократичних цінностей. Значення індексу вище в тих, хто не згоден із декларативністю демократичних цінностей (більш детально див. нижче)

Деякі з описаних у таблиці зв'язків розглянемо більш детально.

Таблиця 7

Значення індексу залежно від авторитарних установок респондентів

	Для нормального розвитку країни потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію				
	Узагалі не згоден	Скоріше не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Скоріше згоден	Повністю згоден
Індекс установок щодо української демократії	15,50	17,29	15,11	13,47	11,14*

*Розбіжності значущі на рівні 0,05.

Більш авторитарно орієнтовними є ті, що найбільш скептично ставляться до демократії. Для них нормальний розвиток країни можливий лише за наявності «сильної руки». Із загальної вибірки це 48,3% опитаних.

Домінуючі антидемократичні, патерналістські установки, певна зневіра в демократії певним чином відображається на політичній, громадянській активності людей.

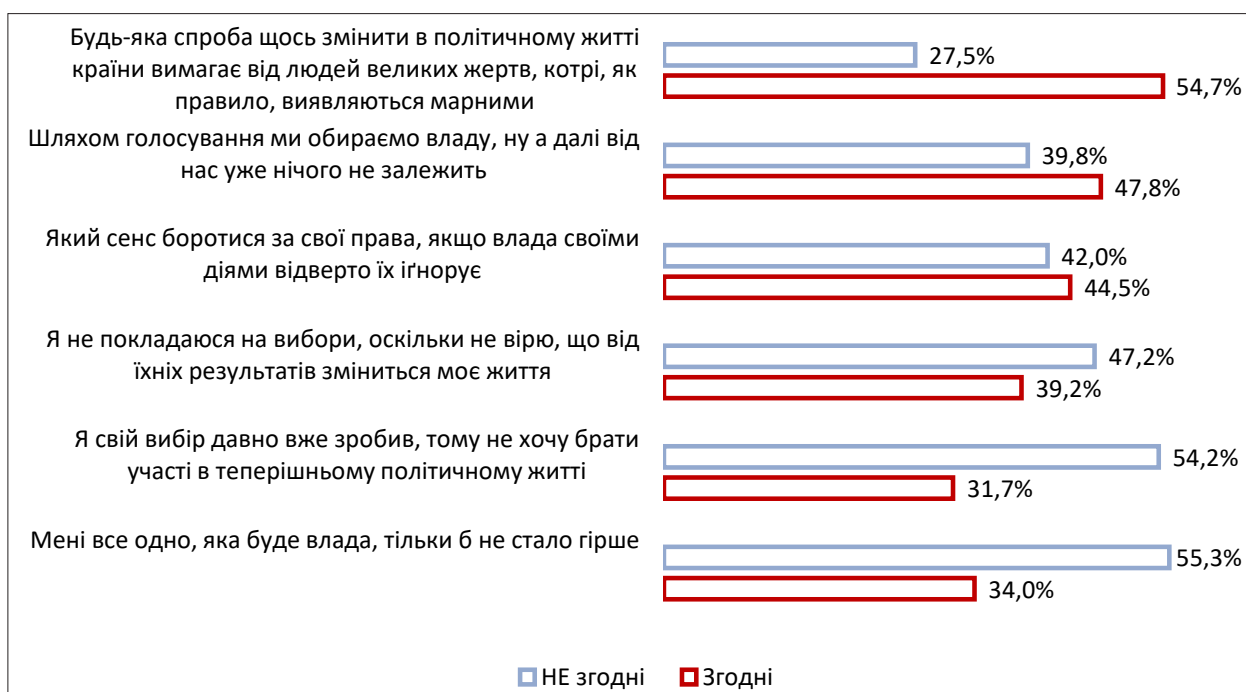

Рис. 4. Установки стосовно громадянської активності, %

Трохи більше ніж половина опитаних вважає, що зміни в політичному житті вимагають від людей великих жертв, які, як правило, видаються марними. Нині, на думку респондентів, влада ігнорує права людей, а боротьба за них є марною, адже практично відсутні інструменти впливу на владу. Відсутність віри у спроможність своїми діями вплинути і змінити ситуацію в країні відображається на значенні індексу демократії.

За даними дослідження, індекс демократії є більшим серед тих, хто вірить у спроможність щось змінити через виборчий процес і подальші дії кожного. Нівелює цінність демократії недовіра до виборів і патерналістські орієнтації населення. Так, серед тих, хто вважає, що неможливо боротися за свої права через їх ігнорування владою, серед тих, хто перекладає відповідальність на владу й вважає, що після виборів від людей уже нічого не залежить, значення індексу демократії є найнижчим (9,03, 9,42 і 9,67, відповідно).

Існує думка, що демократія може вкоренитися лише на ґрунті громадянської політичної культури, що поєднує активістську й підданську культуру. Така подвійність забезпечує необхідну для демократії активну участь у політиці, здатність правити, з одного боку, і підпорядкування закону

рішенням більшості – з іншого. Їй сприяє відкрита, індивідуалістична політична культура, яка припускає громадський плюралізм і високо цінує права людини, їх свободу й відповідальність, здатність до самообмеження та компромісів [4]

І саме з успіхом становлення громадянської політичної культури С. Ліпсет пов'язує успіх або поразку розвитку демократії в пострадянських країнах [5]. Поточний стан розвитку демократії в Україні призводить до нівелювання основних принципів цієї форми правління (визнання народу джерелом і носієм влади). Нині 41,5% опитаних вважають декларативними верховенство закону, індивідуальну свободу, взаємну повагу, терпимість до чужих ідей більшості, що також певним чином впливає на ставлення до демократії.

Значення індексу є більшим серед тих, хто не вважає, що такі ідеї, як демократія, верховенство закону, індивідуальна свобода, взаємна повага, терпимість до чужих ідей і вірувань, насправді є пустими деклараціями, а це становить 22,0% від загальної вибірки.

Отже, для утвердження демократії необхідна висока громадянська політична культура населення.

Перевірка критеріальної валідності

Крім того, для перевірки валідності (насамперед критеріальної) респонденти були поділені на три групи: лояльні до демократії, скептично налаштовані до демократії, ті, що не визначилися. Пропорція респондентів, які переважно лояльні демократії, – 17,2%, ті, що більшою мірою скептично ставляться до демократії, – 77,3%, ті, що не визначилися, – 5,5%. Такий розподіл відповідає загальній кризі демократії загалом і є досить логічними.

Таблиця 8

Значення індексів залежно від групи респондентів

	Лояльні до демократії (N=103)	Скептично налаштовані до демократії (N=464)	Ті, що не визначилися (N=33)
Установки щодо демократії в Україні	23,61*	10,21	17,91
Установки щодо демократії в розвинених країнах	23,02*	15,62	18,55
Авторитарні установки	19,02	23,16*	21,55
Установки на громадянську активність	22,8*	17,1	19,4
Геополітичні орієнтації щодо РФ	-2,34*	-1,75	-1,79
Геополітичні орієнтації щодо ЄС	0,6*	-0,1	-0,0

*Розбіжності значущі на рівні 0,05.

Як бачимо, група респондентів, які більш лояльні до демократії в Україні, демонструє більш позитивне ставлення до демократії в розвинених країнах, вони більш активні, більше орієнтовані на ЄС. Протилежні погляди демонструють скептично налаштовані до демократії респонденти: вони більш авторитарно налаштовані, менш активні, орієнтовані на Російську Федерацію.

Висновки. Отже, за даними дослідження Інституту соціології, що певним чином підтверджується й показниками індексу демократії країн світу (The Democracy Index 1–10, The Economist Intelligence Unit), серед населення України спостерігається скептичне ставлення до демократії в Україні, що певним чином переноситься на оцінювання розвитку демократії в розвинених країнах. Серед населення домінують авторитарні установки.

Ставлення до демократії нині – це певне розчарування загальним станом справ, а також результат ціннісних орієнтацій.

Відсутність патернів демократичної поведінки, політичного усвідомлення своїх прав і важелів впливу, патерналістська орієнтація, низька громадянська відповідальність, а також низька довіра до основних інститутів влади призводять до критики і скептичного ставлення до демократії як такої. Натепер дослідниками відділу продовжується вивчення політичної культури й демократичних та авторитарних установок населення сучасної України.

Zhuleneva O. Current state of democratic and authoritarian attitudes of the population of Ukraine (2018–2019).

The article deals with democratic and authoritarian orientation as one of the manifestation of political culture.

The basis for the analysis were open data (an international rating of democracy, conducted by the Economist Intelligence Unit) and results of a study of the state of political culture which was conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. According to the Democracy Index of the Economist Intelligence Unit, Ukraine is a country with a “hybrid democracy”, ranking 84th (out of 167 countries). The results of democratic and authoritarian orientation of the research which was conducted by the Institute of Sociology confirm the crisis of democracy. The proposed article describes the validation of indices of democracy and authoritarianism. The selected scales have proven their reliability and validity. Validation of the scale took place in two stages. The tasks of the first stage included the construction of a theoretical model. In the second stage, there were analyzed: the interpretation of the scales, the consistency of the scale and investigation of the scale structure (Alpha Cronbach, exploratory factor analysis), index construction and validation.

The results of indexes of the democracy orientation in Ukraine, developed countries and the authoritarian orientation indicate skepticism, which confirms the results of international studies. To date, Ukraine is characterized as a country with strong authoritarian orientation of people.

The main factors that determine the attitude of the population of Ukraine to democracy are: disappointment with the general state of affairs, lack of patterns of democratic behavior, the low political awareness of their rights and levers of influence, mistrust of elections, paternalistic orientation, low civic responsibility and low trust to the main Institutes of power.

Key words: political culture, democratic attitudes, authoritarian attitudes, civic activism, geopolitical orientations.

Література:

1. Алмонд Г.А., Верба. Громадянська культура і стабільність демократії. *Політичні дослідження*. 1992. № 4. С. 593–600.
2. Малетін С. Політологія : авторизований навчальний посібник для студентів заочного відділення. Новосибірськ, 1998. 69 с.
3. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2019/01/08/the-retreat-of-global-democracy-stopped-in-2018>.
4. Зуляр Ю.А. Політологія. *Базовий курс* : навчальний посібник : у 2 т. Київ, 2008. Т. 1. 592 с.
5. Лінсет С.М. Роль політичної культури. *Межі влади*. 1994. № 2–3.